

ԴՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱՏՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

2. ԳՐԱՏՆԵՐԸ

Վանքերում ծավալված լուսավորչական լայն գործունեությունը, որ կապված է ոչ միայն ուսուցման, այլ նաև զանազան գիտական երկերի ստեղծման հետ, նպաստեց բազմաթիվ ձեռագրերի կուտակմանը: Այդ պատճառով բնական է, որ վանքերն ու դպրոցները ունեին գրատուն-մատենադարաններ, որոնց մասին հիշատակություններ կան ԺԲ—ԺԳ դարերի մատենագիրների մոտ: Սեփական գրատներ ունեին նաև թագավորները, իշխանները և բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչները: Հայտնի է լեոն Բ թագավորի մատենադարանը նրա Դարբաս պալատում, Սիս քաղաքում (Կիլիկիա):

Միջին դարերում ձեռագրերը ավելի մեծ արժեք էին ներկայացնում, քան որևէ այլ գույք: Թշնամիների հարձակումների ժամանակ առաջին հերթին փրկում էին ձեռագրերը, թաքցնելով ամրոցներում և քարանձավներում: Այսպես, օրինակ, Կիրակոս Գանձակեցին ասում է, որ 1105 և 1151 թվականների սելջուկյան արշավանքների ժամանակ, Սանահնի և Հաղբատի ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն թաքցվել է դժվարամատչելի քարանձավներում:

Սակայն, շնայած դրան, հաղարավոր ձեռագրեր ոչնչացվել են հունական, պարսկական, արաբական, սելջուկյան, թուրքական կործանարար արշավանքների ժամանակ, աշխարհահռչակ լենկ-թեմուրի և այլ նվաճողների կողմից: Հայ մշակույթի համար ամենամեծ աղետը հանդիսացավ սելջուկների

արշավանքը Սյունիք 1170 թվականին, երբ նրանք կողոպտեցին Բաղաբերդ ամրոցը և այրեցին ավելի քան 10 000 ձեռագիր, որոնք ապահովության համար Տաթևից ամրոց էին փոխադրվել այլ թանկարժեք սպասեղենի հետ միասին: Մի քանի հազար ձեռագիր ոչնչացվեց Լիբանանի Բաալբեկ քաղաքում, որը հրի մատնվեց թուրքերի կողմից: ԺԸ դարի վերջում քարանձավներում հայտնաբերված Հաղբատի և Սանահնի ձեռագրերի մի մասը բոլորովին փտել էր կամ քարացել: Հաղբատի ձեռագրերի մի զգալի մասը այրեց անգետ Պետրոս սարկավազը, որ ձեռագրերից խարույկ էր կաղմել 12 ոտնաչափ բարձրությամբ¹⁸:

Հաշվի առնելով ձեռագրերի մեծ արժեքը, օտարազգիները կողոպտումների ժամանակ հաճախ իրենց հետ տանում էին նաև ձեռագրերը: Նշանակալից է այդ տեսակետից Մշ. Ճառերտիրի՝ մոտ 40 կգ. քաշ ունեցող ամենամեծ մագաղաթյա ձեռագրի ճակատագիրը, որի մագաղաթը պատրաստելու համար օգտագործված է մոտ 700 հորթի կաշի: 1204 թվականի Մուշ քաղաքի կողոպուտի ժամանակ նա դերի բնկավ սելջուկների ձեռքը, իսկ հետո գերությունից ետ գնվեց 4 000 դրամ (1 դրամը հավասար է 4,65 գրամ արծաթի) փրկագին վճարելուց հետո միայն, որը հանդիսանում է միջոցով հավաքել էր Մուշ քաղաքի և մերձակա գյուղերի հայ բնակչությունը: 1915 թվականի գաղթի ժամանակ ձեռագիրները երկու մասի բաժանվելով, Մուշ քաղաքից զանազան ճանապարհներով և մեծ չժվարություններով գալիս հասնում է էջ-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1963 թվականի № ԺԲ-ից:

¹⁸ Հ. Ղ. Խենիցյան, «Աշխարհագրությունը շուրջ մասանց աշխարհի», Վենետիկ, 1835, Ա, էջ 279:

միածին, ուր նրա երկու մասերը վերջնականապես միանում են իրար:

Արձանագրական տվյալներով ձեռագրատները զանազան անուններ են ունեցել—գրատուն, նշխարատուն, նշխարախուց: Արձանագրությունների մեծ մասն ունի գրատուն, այդպես է Հաղբատի արձանագրության մեջ 1179 թ., ինչպես նաև Հոռոմայրի 1201 թ., Հոռոմոսավանքի 1229, 1277 թ. թ., Սաղմոսավանքի 1235 թ., Սանահնի 1214, 1259, 1274, 1275 թ. թ. արձանագրությունների մեջ, սակավ է նշխարատուն—Դադիվանքի 1241 թ., Հոռոմոսավանքի 1229 և 1277 թ. թ., Սանահնի 1063 թ. արձանագրությունների մեջ և մեկ անգամ էլ նշխարախուց՝ Սանահնի 1652 թ. արձանագրության մեջ: Հոռոմոսավանքի 1229 թվականի արձանագրության մեջ միաժամանակ օգտագործված է երկու տերմին՝ գրատուն և նշխարատուն, որոնք վերաբերում են տարբեր շենքերի: Նրանցից մեկում պահվում էին միայն ձեռագիր մատյաններ, իսկ մյուսում՝ վանքի թանկարժեք գույքը: Ինչպես հին, այնպես էլ արդի հետազոտողների ու գրողների մեծամասնությունն օգտագործում է գրատուն տերմինը:

Գրատների շինարարության պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սկզբում նրանց համար օգտագործվել են եկեղեցիների խորանները, որտեղ եկեղեցական թանկարժեք սպասքի հետ միասին պահվելիս են եղել ոչ պակաս թանկարժեք ձեռագրերը: Ձեռագրերի համար հատուկ գրատներ կառուցել սկսել են համեմատաբար ուշ ժամանակներում, ոչ վաղ ժ դարից, գիտությունը բուն զարգացման շրջանում, երբ դրա հետ կապված, ծավալվեց դպրոցական շենքերի շինարարությունը:

Առաջին գրատների շինարարական աշխատանքների որակը համեմատաբար բարձր չէր: Պատերը շարվում էին լեռ քարերից, ծածկը՝ փայտաշեն: Սակայն շուտով գրատները կառուցվում են նույնքան հիմնավոր, որքան և վանքի մյուս հիմնական կառուցումները՝ եկեղեցիները, գավիթները, սեղանատները, զանգակատները: Հայտնի են դեպքեր, երբ գրատները հիմնավորապես վերակառուցվել են, ինչպես Նոր Գետիկում և Հաղբատում, որը փոփոխել է ներքնամասերի կոմպոզիցիան:

Գրատների կառուցումներն ընդհատվում են հավանաբար ԺԴ դարում, Հայաստանը հափշտակած օտարազգի զանազան թշնամական ցեղերի հարյուրամյակներ տևող անընդհատ պատերազմների հետևանքով: Միայն ԺԵ դարի կեսին, պատերազմների միջև ընկնող դադարի ժամանակ, ընդհատված շինարարությունը կրկին աշխուժանում է: Կառուց-

վում են նոր շենքեր և վերականգնվում են հիները, որոնց թվում և Սանահնի գրատունը 1652 թվականին:

ԺԶ—ԺԹ դարերում որպես գրատուն օգտագործվում էին վանքերի զանազան մասերը: ԺԶ դարի վերջում, Հաղբատի մոտ, բարանավանքում գտնված ձեռագրերը տեղավորվեցին Ս. Գրիգոր եկեղեցու վերին խորաններում և զանգակատան միջին հարկի շրջաբաժանումներում, իսկ ԺԹ դարի վերջում, 278 ձեռագրերը պահելու համար գրատուն դարձրին Ներքին Վարագավանքի Ս. Խաչ եկեղեցին¹⁹:

Հայտնի են դեպքեր, երբ գրատան են վերածվել բնակելի սենյակները: Էջմիածնի վանքում ԺԹ դարում Վեհարանի շենքից երեք սենյակ առանձնացվեց, որոնցից մեկում պահվում էին ձեռագրերը, մյուսում՝ տպագիր գրքերը, իսկ երրորդը ծառայում էր որպես ընթերցասրահ²⁰: Այս դարասկզբին Էջմիածնի ձեռագրերը փոխադրվեցին նրանց համար հատուկ կառուցված երկհարկանի մի շենք: Այն գտնվում է Կաթողիկե Մայր Տաճարից հյուսիս-արևելք, ունի բազմաթիվ սենյակներ, որոնք հարմարեցված են եղել ձեռագրերի պահպանման և ուսումնասիրության համար:

Անցյալում միշտ չէ, որ գրատները օգտագործվել են իրենց ուղղակի նշանակությամբ: Օտարերկրյա դաժան տիրապետությունների ժամանակաշրջանում, երբ ձեռագրերը երկար տարիներ, նույնիսկ հարյուրամյակներ պահվելիս են եղել թաքստարաններում, գրատներն օգտագործվել են որպես մթերանոցներ: Օրինակ, Հաղբատի գրատանը, գետնի մեջ թաղված կարասներում գինի էր պահվում: Ինչպես այդ, այնպես էլ շատ շենքերի վրա արձանագրությունների բացակայության պատճառով հնարավոր է, որ ԺԹ և Ի դարերի հետազոտողների կողմից սխալ է որոշված նրանց նշանակությունը: Հովհաննես Ղրիմեցին Հաղբատի գրատունը համարել է մառան, Մ. Բարխուդարյանը Նոր Գետիկի գրատունը պահեստ է համարել, իսկ Ա. Թումյանը՝ դամբարան²¹:

19 Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, «Հաղբատի և Սանահնի բարանավանքի հնագիտական հետազոտության կարևորությունը», Թիֆլիս, 1915:— Ե. Լալայան, «Վասպուրական», Թիֆլիս, 1912, էջ 49:

20 Ա. Ս. Ուլարով, «Էջմիածնի գրադարանը, Հնագիտական 5-րդ համագումարը Թիֆլիսում, Արձանագրություններ», Մոսկվա, 1882, էջ 351 (նույնիսկ):

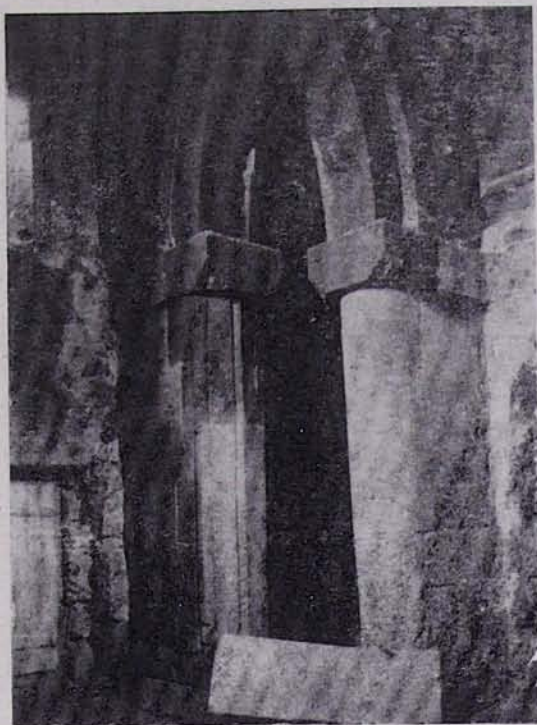
21 Կ. Ղաֆաջյան, «Հաղբատի ճարտարապետական մի քանի կառուցվածքներ», էջ 134:—Մ. Բարխուդարյան, «Արցախ», Բաքու, 1895, էջ 353:—Ա. Թումյան, «Նշված աշխատությունը», էջ 17:

Այժմ կա հինգ գրատուն, որոնք հիշատակված են արձանագրությունների մեջ և պատմիկների տեղեկություններում: Նրանց ուսումնասիրությամբ կարելի է բավական որոշ գաղափար կազմել այդ կառույցների կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունների մասին: Նրանց մեծ մասը, Սանահնի, Հաղրատի և Նոր Գետիկի գրատները գտնվում են վանքի սահմաններում, տաճարից ոչ շատ հեռու, հյուսիսակողմում: Շենքերը խստորեն զիրարորոշված են աշխարհի կողմերին համապատասխան: Միակ մուտքը, եկեղեցիների հետ հարմար կապի համար, բացված է հարավային կամ արևմտյան կողմից: Բացառություն են կազմում Սաղմոսանվանքի և Հոռոմոսանվանքի գրատները, որոնք գտնվում են եկեղեցու և նրա գավիթի հարավային կողմում: Սաղմոսանվանքի գրատունը բնորոշ է իր յուրօրինակ առանձնահատկություններով:

Գրատները բաղկացած են լինում մի սենյակից և որպես կանոն քառակուսի հատակագիծ ունեն: Ծածկը վրանանման է, բաղմազան ձևի, որն առանձին շենքերի յուրօրինակ առանձնահատկություններ է տալիս: Դուռը մեկն է: Պատերի մեջ կան զանազան մեծություն և ձևի որմնախորշեր՝ ձեռագրեր և թանկարժեք իրեր պահելու համար: Հիմնական լուսավորությունը ստանում են երդիկից, լրացուցիչ լույսը պատերի մեջ բացված փոքրիկ, նեղ լուսամուտներից:

Նոր Գետիկի գրատունը, որն ըստ Կիրակոս Գանձակեցու կառուցվել է վերևում արդեն բնութագրված գավիթի հետ միաժամանակ ԺԳ դարի առաջին քառորդում, պահպանել է այդ տիպի համեմատաբար վաղ կառույցների յուրահատուկ գծերը: Սկզբնապես այն իրենից ներկայացնում էր դեղնավուն, լեռնաքարից շարված ոչ բարձր մի շենք: Քառակուսի հատակագիծ ունեցող այդ սենյակը (7×7,2 մ.) ընդարձակված է արևելյան և արևմտյան պատերի մեջ խոր որմնախորշերով, որից շենքը արտաքուստ ստացել է ուղղանկյուն ձև: Նրա, ինչպես և հարևան գավիթի ծածկը, փայտաշեն է, Հայաստանի ժողովրդական բնակարանների հազարաշեն ծածկի ձևով, որ միանգամայն թույլ էին տալիս շենքի չափերը:

Շուտով գրատան զվարի սկսեցին կառուցել երկհարկանի զանգակատունը, որի շինարարությունը կատարվեց երկու հերթով: Առաջին հերթին, խաչաձև հատակագիծ ունեցող ավելացվող հարկը կառուցելու համար, գրատան պատերին կից շարվեցին ութը որմնասյուներ (նկար 6): Փայտաշեն ծածկը փոխարինվեց քարե ծածկով, որ կազմված էր երկու զույգ խաչաձև կամարներից, որոնք իրենց կենտրոնում պահում են վրանը: Երկրորդ հարկը

Նկար 6.—Նոր Գետիկ: Գրատան հարավ-արևմտյան որմնասյուները:

բարձրացվեց միայն երկու շարք քարե շարվածքի բարձրությամբ, որ պատված է սրբատաշ սև տուֆով: Այդ հաստատվում է ձախատների վրա տեղավորված անավարտ կիսասյուների առկայությամբ: Երկրորդ հարկի հատակի և գրատունը ծածկող կամարների միջև ստեղծված դատարկ տարածությունները թշնամիների արշավանքների ժամանակ ծառայում էին որպես գաղտնարաններ վանքի ձեռագրերը և թանկարժեք իրերը թաքցնելու համար: Երկրորդ հերթին ավարտվեց վերին մասի կառուցումը՝ երկու բնի ունեցող փոքրիկ եկեղեցու կառուցումը: Եկեղեցին պսակվում էր բազմասյուն ռոտոնդա-զանգակատնով: Վերին մասի կառուցումը ավարտված է 1291 թվականին, Դասապետ վարդապետի և նրա եղբայր Կարապետի ծախքերով²²:

Վերակառուցման հետևանքով գրատան մեջ պատերից նկատելիորեն դուրս ընկնող հենարանները որոշ չափով մասնատում են սրահը: Սենյակի որոշ մասը փաստորեն վեր է ածվել խոր ընկած խավար՝ որմնախորշերի: Լույսի պակասը լրացնելու նպատակով, որ ներս էր

²² Հ. Զանգիլադյան, նշված աշխատությունը, էջ 123—124:—Կ. Կոստանյան, նշված աշխատությունը, էջ 131:

թափանցում միայն վերին հարկից և երդիկից, շենքի հյուսիսային, արևելյան և հարավային կողմերում զույգ-զույգ լուսամուտներ են բացվել:

Նույնանման վերակառուցման է ենթարկվել նաև Հաղբատի գրատունը, որը քառակուսի հատակագիծ ունեցող մի շենք է, ծածկված երկու զույգ խաչաձևվող կամարներով: Ամենափրկչի խաչքարի արձանագրության համաձայն, այն կառուցված է (հավանաբար վերակառուցված է) վանքի վանահոր՝ Խաչենցի Հովհաննես Խոփյանցի կողմից: Սակայն շենքի ներսում գտնվող 1179 թվականի արձանագրությունը, որտեղ խոսվում է գրատանը այգիներ նվիրաբերելու մասին, վկայում է, որ այդ ժամանակ Հաղբատում արդեն գոյություն ուներ գրատան առանձին շենք: Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, այն կառուցված է եղել ԺԱ դարի կեսերին, մոտավորապես Սանահնի գրատան հետ միաժամանակ, զույգ և ավելի վաղ, իսկ ներկա տեսքն է ստացել 1258—1260 թվականների միջև²³:

Շենքի կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս որոշել կառուցումների մի քանի շրջան: Դատելով հյուսիսային պատից, սկզբնական շենքն ունեցել է անփուլթ շարվածք՝ վատ տաշված տարբեր չափի քարերից: Բոլոր պատերն էլ որմնախորշեր են ունեցել: Հարթ պատերը վկայում են, որ ծածկը փայտաշեն է եղել, ըստ երևույթին վրանաձև: Շենքը ունեցել է մեծ չափեր (8,58×8,54 մ.), որի պատճառով այն հենված է եղել ներքին սյուների վրա:

Վերակառուցման ընթացքում, արևելյան պատի որմնախորշից բացի, մյուս երեք կողմերում որմնախորշերի մի մասը շարվել է: Քարե ծածկը կառուցվելու համար պատերին կցվել են հզոր որմնասյուներ, որոնք մասամբ ծածկում են մնացած կամարակապ որմնախորշերից շատերը: Այդ որմնասյուները հենարան են հանդիսանում ամբողջ շենքի վրայով գցված երկու զույգ խաչաձևող կամարների համար, որոնք կենտրոնում կազմում են երդիկ ունեցող ութկողմանի մի վրան: Դրանից բացի, որմնասյուները հենարան են հանդիսանում նաև պատերի վերին, դուրս ընկած մասը կրող կամարների համար, որոնք որմնախորշերի կամարների հետ միասին, արևելյան կողմում մի տեսակ երկաստիճան սյունաշարք են կազմում: Անցումը պատից դեպի կամարակապ մակերեսները ընդգծված է քիվով: Կենտրոնական մասերում քիվերը վեր են բարձրացված:

Խաչաձևող կամարների բնութագրով, քիվերի դասավորությամբ, ութկողմանի վրանների

23 Կ. Ղաֆադարյան, նշված աշխատությունը, էջ 132:

ձևերով և ընդհանուր համաչափություններով, գրատան ներքնամասը նման է Հայրապետի սեղանատան ներքնամասին, որը Նույնիսկ սեղանացված է ԺԳ դարի կեսին²⁴: Այդ հիմք է տալիս ենթադրել, որ տվյալ շինությունները միևնույն վարպետի ստեղծագործությունն են հանդիսանում:

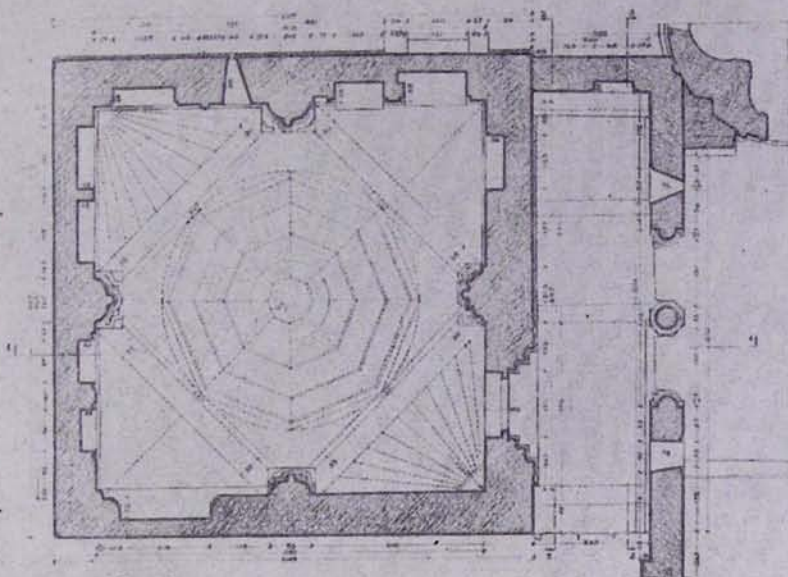
Վերակառուցման շնորհիվ ոչ միայն զգալիորեն մեծացավ Հաղբատի գրատան բարձրությունը, այլև զգալիորեն փոխվեց ներքնամասի կոմպոզիցիան, որով փոքրիկ փայտե ծածկ ունեցող շենքը դարձավ քարե ծածկով բարձր ու մոնումենտալ շինություն: Հետագայի՝ միջին դարերում մահտեսի Ադի-զի, իսկ վերջին անգամ 1939 թվականի վերակառուցումները շենքի կոմպոզիցիայի մեջ փոփոխություններ չմտցրին:

Հոռոմոսավանքում տարբեր ժամանակներում երկու գրատուն է եղել: 1229—1277 թվականներին գրատուն է եղել պարապմունքների դահլիճին կից, փոքրիկ սենյակը: Այն ուղղանկյուն մի սենյակ է, որ մոտավորապես 20 քառակուսի մետր տարածություն ունի: Նրա լույսը թափանցում է թաղակապ ծածկի երդիկից: Հետագայում, ըստ 1277 թվականի արձանագրության, վարպետ Ֆրերը կառուցել է նոր գրատունը, որի ներքնամասն իր ճարտարապետական ձևով նույնն է, ինչ որ Հաղբատի գրատունը: Շենքի հատակագիծը քառակուսի է, տարածությունը մոտ 70 քառակուսի մետր, ծածկված է երկու զույգ խաչաձևվող կամարների միջոցով, որոնք պահվում են ութ որմնասյուների վրա: Կենտրոնական մասի ծածկը վրանաձև է, որը վերևում երդիկ ունի: Սրահը զարդարված է ԺԳ դարին բնորոշ եռատերև քանդակներով: Հոռոմոսավանքի գրատան առանձնահատկությունն է հանդիսանում երկու դռան առկայությունը ընդհանուր պատերի մեջ, որը և զանազանում է նրան նմանօրինակ մյուս շինություններից: Դռներից մեկը տանում է դեպի պարապմունքների դահլիճը, մյուսը՝ դեպի եկեղեցական սպասքի պահեստը: Վերջինս կառուցված է ԺԳ դարում չորս սյուն ունեցող գավիթի ձևով, զգալի տարածություն ունի (մոտ 275 քառակուսի մետր) և աչքի է ընկնում համաչափությունների խստությամբ և զարդարանքների հարստությամբ:

Մեզ հայտնի գրատներից հնագույնը Սանահնի գրատունն է, որ կառուցված է 1063 թվականին և պահպանվել է իր նախնական ձևով: Նրան տարբերող առանձնահատկությունը չորս կամարների վրա բարձրացող վիթխարի վրանն է: Կամարներն իրենց հեր-

24 Զ. Խ. Խալիֆախյան, «Հայկական սեղանատների ճարտարապետությունը», էջ 133—135:

С А Н А И И
ИЗДАТЕЛЬСТВО

Նկար 7—Սանահին: Գրատան և նրա նախասրահի հատակագիծը:

թին հենվում են յուրաքանչյուր պատի մեջ-տեղում գտնվող որմնասյուների վրա (նկար 7 և 8): Բարդ ձև ունեցող ութկողմանի վրանը նստած է փոքր բարձրություն ունեցող գլանի վրա, որն իր հերթին հենված է չորս կամարների և առազաստների վրա: Վրանը ըստ բարձրության կազմված է չորս մասից, որոնք իրարից անջատվում են գոտիներով: Վրանի ներքևի մասի կողմերը ուղղահայաց են, իսկ վերևի մասերը թեքված են դեպի ներս և հաջորդաբար առաջ են քաշված նախորդի համեմատ: Այդ հնարավորություն է տվել ոչ միայն կրճատել ծածկի բարձրացման սլաքը և այդպիսով իջեցնել բարձրությունը, այլև պարզ միջոցներով գեղարվեստական նշանակալից էֆեկտ ստանալ: Վրանի կոմպոզիցիան, անշուշտ, կրում է հայկական ժողովրդական բնակարանների փայտե ծածկի՝ հազարաշենի ճարտարապետական ձևերի ազդեցությունը, որը կազմվում է իրար վրա դարսված վերևում փոքրացող ութանկյունիներով կամ ուղղանկյունիներով:

Ոչ պակաս հետաքրքրական են նաև գրատան պատերը: Պատերի մեջ ամենուրեք, բացի դռներին մոտ մասերում, որմնախորշեր կան, որոնք բազմազան են իրենց ձևով, մեծությամբ և քանդակներով և գրա մեջ նույն-

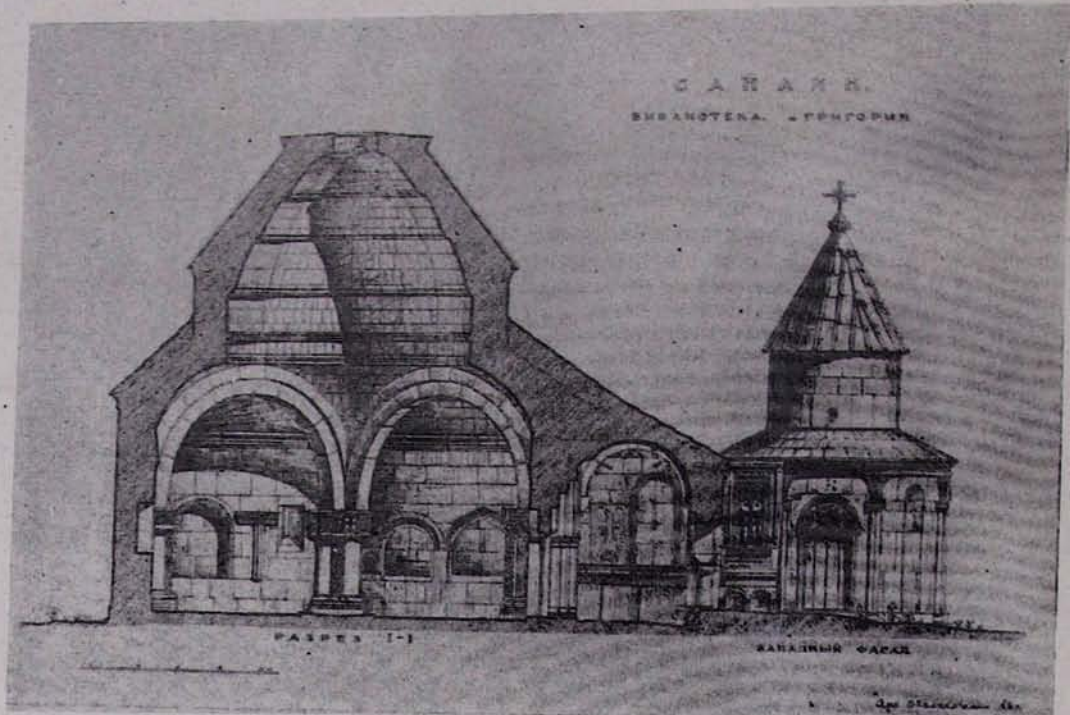
պես արտացոլված է ժողովրդական բնակարանների ազդեցությունը:

Երգիկից բացի, շենքը արևելյան կողմից լուսավորվում է նաև դրսից նեղ, իսկ ներսից լայն մի լուսամուտով, որ լույս էր տալիս ոչ միայն առավոտյան ժամերին, այլ հնարավորություն էր տալիս ձեռագրեր կարգալ նույնիսկ ամպամած օրերին: Հարավային կողմում գտնվող դուռը շրջանակված է ուղղանկյուն պորտալով, որի սյուները դասավորված են աստիճանաբար և վերջավորվում են սլաքաձև կամարներով:

Գրատան ներքնամասը մեծ տպավորություն է գործում ընդհանուր մասերի և նրանց ստորադասված մանրամասների ներդաշնակ համաձայնության շնորհիվ: Կոմպոզիցիայի ուսումնասիրությունը բացահայտեց ներքնամասի հատակագծի և բարձրության չափերի հարաբերակցության փոխադարձ կապը: Սանահնի գրատան արտաքին ձևերը պարզ են ու որոշ: Շենքն ունի ուղղանկյուն ծավալ, որն ավարտվում է ութկողմանի թմբուկի վրա նստած հատած բուրգով:

Գրատունը չի պահպանել իր նախնական արտաքին տեսքը:

Ըստ երևույթին ժամանակով առաջին փոփոխություններից պետք է համարել արևել-

Նկար 8.—Սանաճին: Գրատան և նրա նախասրահի ընդլայնական կտրվածքը և Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ճակատը:

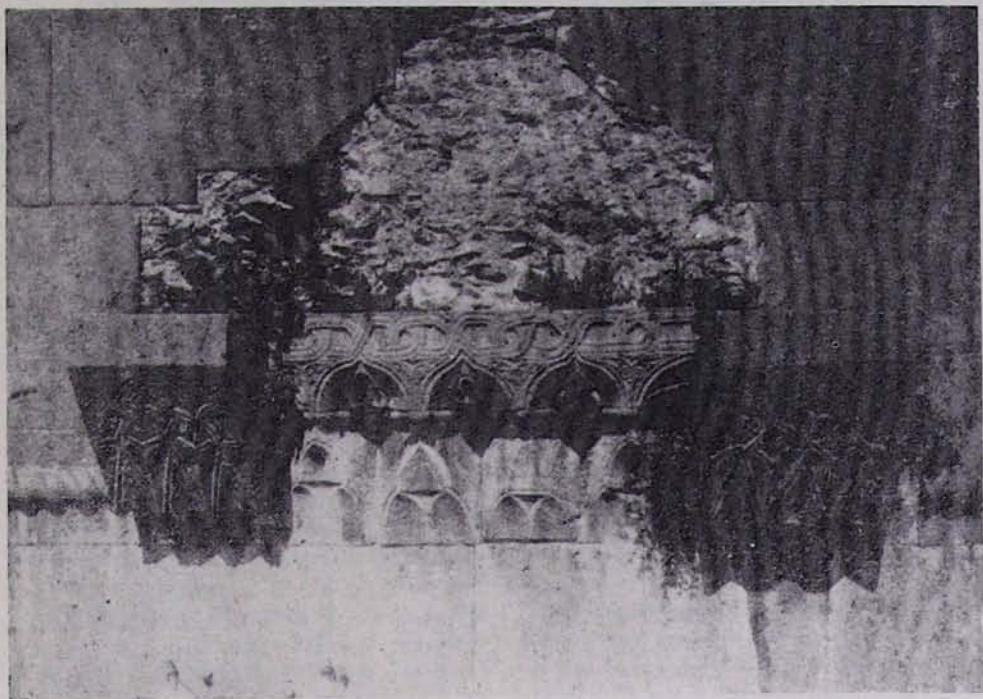
յան ճակատին մեջտեղում դարակ ունեցող երկու կրոնշտեյնների երևան գալը (նկար 9): Այդ հաստատվում է ինչպես նրանց զարդերի բնույթով, որ տարբերվում է հիմնական շենքի և մանավանդ նրա ներքնամասի զարդերից, այնպես էլ այն խզումով, որ կա աջ կրոնշտեյնի և հենապատից մի մետր բարձրությամբ շենքի արևելյան և հարավային ճակատները զրկող ոլորված գոտու միջև: Այդ կրոնշտեյնների նշանակությունը վերջնականապես որոշված է: Դժվար թե նրանք միայն զարդարողական լրացում լինեն, այն էլ ուշ ժամանակի, քանի որ նրանք վճռական դեր չեն խաղում ճակատի ձևավորման մեջ: Հ. Ա. Օրբելու կարծիքով, որ նա մեզ հայտնել է 1948 թվականին Սանահնի մեր չափագրական գծագրերը նայելիս, այդ կրոնշտեյնները իրենց վրա պահելիս են եղել մի փոքրիկ հարթակ, որ հոնտոթական ամբիոն է հանդիսացել: Ինչպես հայտնի է, ԺԱ դարում Սանահնի և Հաղբատի հոգևորականությունը կրոնական վեճերում ուժեղ ընդդիմադրություն է ցույց տվել կենտրոնական հոգևորականությանը: Ավելի շատ համախոհներ գրավելու նպատակով, Սանահնում բանավեճեր էին կազմակերպվում, որին մասնակցում էին ոչ միայն հրավիրվածները, այլև շրջակայքի բնակչու-

թյունը: Ունկնդիրները տեղավորվում էին գրատան արևելյան ճակատի առջև փոված բաց հրապարակում, իսկ հոնտոթը խոսում էր ամբիոնից, ուր կարելի էր բարձրանալ շարժական աստիճանով:

Հաջորդ լրացումը եղել է հարավային ճակատին կից, ԺԳ դարում կառուցված թաղակապ սրահը: Հավանաբար այդ ժամանակին պետք է վերագրել նաև քիվի պատրաստումը շենքի շրջագծով մեկ:

Դատելով արձանագրություններից, Սանահնի գրատունը մյուս շենքերի հետ միաժամանակ վերանորոգվել է 1652 և 1657 թվականներին, բայց թե ի՞նչ է արվել այդ ժամանակ հայտնի է: Գրատան վերանորոգման աշխատանքները կատարվել են նաև քսաներորդ դարի սկզբին և 30-ական թվականներին:

Գրատան արտաքին ձևերն ու զարդաքանդակները վկայում են, որ այդ շինությունը մեզ է հասել իր նախնական ճարտարապետական տեսքով: Դատելով հյուսիս-արևմտյան անկյունում պահպանված ճակտոնապատի հենաքարից, նույնամասն հենաքարեր եղել են շենքի բոլոր շորս անկյուններում: Դրա հնարավորությունը հաստատվում է նաև շենքի կոմպոզիցիայով, գմբեթի ձևով և հիմ-

Նկար 9.—Սանահին: Գրատան արևելյան ճակատի կրոնշտեյնները:

նական ծավալի նկատմամբ ունեցած նրա տեղադրությամբ:

Մածկի բարձրությունը նշված է ոչ միայն շենքի անկյունում պահպանված քարի տեղադրությամբ, այլև անկյունների ղեկորատիվ սյուներիով (հարավ-արևմտյան սյան բարձրությունը 3,85 մետր է, իսկ հյուսիս-արևմտյանը՝ 3,91 մ.): Քիվի պրոֆիլի ուղղությունը հնարավորություն է տալիս որոշել ճակտոնապատի բարձրությունը, հետևաբար և շենքի նախնական տեսքը:

Վերականգնման ճշտությունը հաստատվում է նաև համաչափ կառուցվածքով, որ համանման է թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին մասերի համար:

Արտաքին ճակատների հարաբերությունների կառուցման հիմքում դրված է շենքի յայնությունը:

Ինչպես երևում է ճակատի և կտրվածքի հարաբերությունից, շենքի հիմնական չափերը որոշվում են երկրաչափական հասարակ կառուցվածքով, որ խիստ կարևոր նշանակություն ունի շենքի նախագծման ու կառուցման ժամանակ:

Սանահնի գրատունը միջնադարյան հայ ձարտարապետության եզակի ստեղծագործություն է հանդիսանում: Նմանօրինակ կոմպոզիցիա ունեցող մի այլ շենք մեզ հայտնի չէ: Անկասկած է, որ Սանահնի գրատան կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունները որոշակի դեր են խաղացել Հայաստանի քաղաքացիական շինությունների գեղարվեստական ձևերը ստեղծելու գործում: Կառուցողական առանձնահատկություններով նրան մոտ մի շենք պահպանվել է Գնդեվանքում, նրա հարավ-արևմտյան անկյունում: Այդ մի քառակուսի շենք է, որ ծածկված է անկյունային սյուների վրա հենվող կամարներով: Շենքի կառուցողական առանձնահատկությունները հիմք են տվել Հ. Նդիադարյանին՝ Սանահնի օրինակի վրա հենվելով այն ևս գրատուն համարել²⁵:

²⁵ Հ. Նդիադարյան, «Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձաններ», էջ 99:

(Շարունակելի)